

Ірина Когут

*Магістр соціології, експерт-соціолог
Центру досліджень визвольного руху,
молодший науковий співробітник
Національного музею-меморіалу
жертв окупаційних режимів "Тюрма
на Лонцького"*

У статті розглянуто процес трансформації архівів, які містять документи радянської карально-репресивної системи, як соціальних інститутів. На основі результатів експертного опитування щодо рівня відкритості архівів описано сучасний стан інституційних процесів в архівній сфері. Показано, що інституціоналізація архівів, де зберігаються документи про злочини та репресії радянського минулого, ще не завершилася.

Ключові слова: архів, документи радянської карально-репресивної системи, соціальний інститут, інституціоналізація, реінституціоналізація, деінституціоналізація.

Iryna Kohut

The phenomenon of ukrainian archives's double institutionalization

This article shows the process of transformation of archives, which include documents of soviet punitive-repressive system as a social institute. It is visualized the current condition of institutional processes in core archive sphere on the basis of expert inquiry results about the archives openness state. It is claimed that the institutionalization process of archives which keep the documents about crimes and repressions of soviet bygones is not complete.

Key words: archive, documents of soviet punitive-repressive system, social institute, institutionalization, reinstitutionalization, deinstitutionalization.

ФЕНОМЕН ПОДВІЙНОЇ ІНСТИТУЦІОНАЛІЗАЦІЇ УКРАЇНСЬКИХ АРХІВІВ

Українське суспільство переживає трансформацію соціальних інститутів: відбуваються процеси їхньої деінституціоналізації та реінституціоналізації.

У часи ССРСР у інституційному просторі існували соціальні інститути, які із здобуттям Україною незалежності втратили свою актуальність. Назріла потреба їхньої зміни відповідно до нових умов та потреб суспільства.

Розглядаючи поняття «соціального інституту», польський соціолог Мар'ян Маліковський виокремив п'ять типів його дефініцій: біхевіористський, аксіологічно-нормативний, рольовий, організаційний, правовий¹. У своєму дослідженні архіву як соціального інституту ми використали два останні способи визначення соціального інституту, запропоновані цим автором. Згідно з першим, архів трактується як об'єднання людей, що має на меті реалізацію чітко окреслених цілей. Згідно з другим, правовим підходом архів як інституція покликаний до життя і санкціонований державою, що забезпечує його необхідними засобами, в тому числі і нормативними. Отже, архів, як і інші соціальні інститути, призначений втілювати в суспільну практику правові вимоги, підтримувати їх від імені держави, здійснювати контроль за їх дотриманням і, в разі необхідності, застосовувати певні санкції².

Варто окреслити понятійний апарат, використаний у дослідженні. *Інституціоналізація* — це процес становлення нових соціальних інститутів. Термін «*деінституціоналізація*» позначає процес їх руйнування та занепаду. *Реінституціоналізація* — часткова зміна чи реформування соціального інституту. Українські соціологи Євген Головаха та Наталія Паніна виділяють також поняття *подвійної інституціоналізації*, яке позначає одночасне функціонування в інституційному просторі старих і нових соціальних інститутів³.

¹ Матусевич В. Соціальний інститут: функція, генезис, структура // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2004. — № 4. — С. 43–44.

² Там само.

³ Головаха Є., Паніна Н. Пострадянська деінституціоналізація і становлення нових соціальних інститутів в українському суспільстві // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 16–17.

Американський соціолог Пітер Бергер та німецький соціолог Томас Лукман у праці «Соціальне конструювання реальності» докладно описують процес інституціоналізації та виділяють послідовні етапи становлення соціального інституту. Насамперед, повинна існувати суспільна потреба для його створення та ідеологія соціального інституту, яка визначає його загальні завдання. Наступний етап передбачає перетворення одиничної практики соціальних акторів, як активних діячів в межах соціального інституту в усталену модель їхньої поведінки, що в майбутньому відтворюється з економією зусиль. Типізація відбувається тоді, коли певні схеми стають вже звичними для індивідів і постійно ними відтворюються. Відтак формується установка, що певні соціальні актори повинні поводитися звичним способом.

Четвертий етап — розподіл соціальних ролей та статусів між індивідами, що формує статусно-рольову структуру соціального інституту. Відтак виникає потреба в нормах і санкціях, що регламентуватимуть діяльність соціальних акторів, формуючи таким чином систему соціального контролю.

На думку П. Бергера і Т. Лукмана, можна твердити, що соціальний інститут сформувався, коли він легалізований (визнаний державою) та легітимізований (визнаний суспільством). На завершальному етапі в соціальному інституті відбувається затвердження прийнятних способів комунікації⁴.

Метою нашого дослідження є вивчення процесу інституціоналізації архівів як соціальних інститутів в сучасному українському суспільстві. При чому до уваги беремо лише ті архіви, які містять документи радянської карально-репресивної системи.

Після розпаду СРСР установи, які виконували функції захисту комуністичного режиму, мали б пройти процеси деінституціоналізації. Серед них такі соціальні інститути карально-репресивної системи як ЧК-ГПУ-НКВД-МГБ-КГБ (в тому числі їх архівні підрозділи). Замість них мали творитися цілком нові, покликані захищати суверенітет України та забезпечувати дотримання верховенства права. Були утворені Служба безпеки України, Міністерство внутрішніх справ та інші державні інституції, які, при-

⁴ Див.: Бергер П., Лукман Т. *Социальное конструирование реальности. Трактат по социологии знания.* — М.: Медиум, 1995. — 323 с.

родно, обмежують доступ до інформації щодо своєї поточної діяльності. Проте виникла суспільна потреба у розсекреченні документів колишньої тоталітарної держави. Таку функцію мали б забезпечувати архіви. Тому соціальні інститути радянської держави, які відповідали за приховування документів та обмеження доступу до них в інтересах держави — архівні підрозділи колишніх спецслужб та силових відомств, — мали б зникнути. З огляду на важливість задоволення суспільної потреби в інформації в Україні мали творитися нові архіви, діяльність яких спрямовувалась би на організацію максимального доступу усіх зацікавлених суб'єктів до документальних джерел, що в них зберігаються. Надання вільного доступу до документів, які містять таємну інформацію про злочини радянської держави, із одиничних практик мало б перетворитися в поведінкову модель сучасних архівів. У користувачів архівів завдяки успішно завершеному процесові габітуалізації мало б сформуватися очікування можливості вільного отримання потрібної їм інформації про карально-репресивну систему СРСР. Ці завдання мали б отримати ґрунтовне нормативне та фінансове забезпечення з боку уряду. Відповідно, щодо політики доступу (механізми, межі, преференції) мала б бути досягнута суспільна (або принаймні політична) згода.

Відкритий доступ до документів радянських спецслужб мав би забезпечити спеціальний закон на зразок тих, які існують в пострадянських державах Центральної та Східної Європи. Він дозволив би архіву, який містить документи про порушення прав людини і злочини комуністичного режиму, отримати ідеологію, яка б визначала його основні завдання як соціального інституту. Архівні підрозділи правоохоронних органів та спецслужб, які містять документи карально-репресивної системи, мали б бути передані у цивільні архівні інституції. Натомість в Україні такого закону досі немає, а підрозділи колишніх репресивних органів і надалі функціонують в структурі СБУ та МВС. У 2008 р. архівний департамент СБУ зробив важливий крок на шляху до реінституціоналізації архіву, розпочавши масштабне розсекречення та надання у вільний доступ документів історичної частини архіву. В 2008—2009 рр. розпочато процедуру створення Центрального державного архіву національної пам'яті, яка передбачала передачу йому історичних документів зі сховищ сучасних СБУ, МВС, Служби зовнішньої

розвідки. Однак через зміну політичної ситуації це починання залишилося нереалізованим.

На сьогодні статусно-рольова система в архівних соціальних інститутах України вже сформувалася. У їхніх межах виокремлюємо два статуси: працівники архівів та користувачі. Щодо соціальних ролей, то можемо визначити серед них такі: керівники архівних установ, зберігачі фондів, архівісти, з одного боку, та дослідники-історики, правозахисники, журналісти, родичі осіб, які постраждали внаслідок репресій за часів ССРСР, або й самі постраждали, з іншого.

Система соціального контролю також вже є сформованою і закріплена у законодавстві України, а саме у Законі «Про національний архівний фонд та архівні установи», «Про державну таємницю», «Про доступ до публічної інформації», «Про інформацію». Наявність цих нормативно-правових актів також свідчить про легалізацію цього соціального інституту. Варто зазначити, що українське законодавство, яке регламентує архівну сферу, є недосконалим. На сьогодні досі немає закону, який би регулював порядок доступу до документів радянської карально-репресивної системи. В Україні, на відміну від інших посткомуністичних країн, не відбулася люстрація, яка супроводжувала процеси інституціоналізації таких архівів у цих державах. Це свідчить про те, що спроби досягнення суспільного консенсусу щодо задоволення потреби доступу до документів колишніх радянських спецслужб були або несистемними, або не досягли успіху. Ця ситуація потребує докладного аналізу, має бути предметом окремого дослідження.

Усталеними способами комунікації в межах архівних соціальних інститутів є письмовий (подання користувачами запитів і звернень для отримання потрібної інформації) та безпосередній, вербальний.

Дослідження стану інституційних процесів у сфері архівів

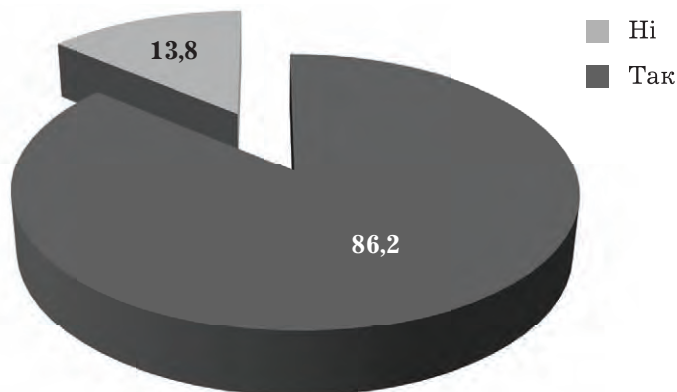
Задля з'ясування сучасного стану інституційних процесів у сфері архівів, які містять документи колишніх спецслужб, Центр досліджень визвольного руху провів експертне опитування. Дослідження проводилося в рамках проекту «Доступ до архівів як право на суспільну пам'ять» за підтримки Міжнародного фонду

«Відродження». До групи експертів увійшло 30 осіб, серед яких науковці, правозахисники та фахівці з доступу до інформації. Опитування було анонімним і проводилося в жовтні 2011 р.

Нижче подаємо основні результати експертного опитування за різними параметрами⁵.

1. Обмеження в доступі до інформації

86,2% опитаних експертів особисто стикалися з обмеженням в доступі до архівної інформації. Найчастіше такого роду перепони, на думку опитаних, створювалися у Галузевому державному архіві Міністерства внутрішніх справ (Галузевий державний архів МВС), а найменше — у Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України).

Діаграма 1. Випадки з обмеження в доступі до інформації

Що стосується Галузевого державного архіву Служби безпеки України (Галузевий державний архів СБУ), то 43,5% експертів відповіли, що їх обмежували в доступі до інформації не дуже часто, 30,4% — рідко, 13% — доволі часто та 13% — дуже часто.

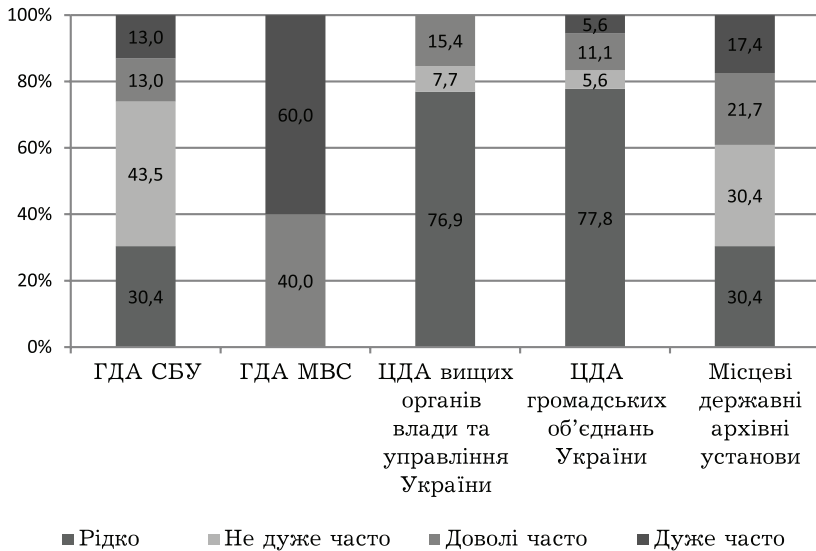
⁵ Бази даних проекту Центру досліджень визвольного руху на тему: «Доступ до архівів як право на суспільну пам'ять». Опитування проводилося 12–25 жовтня 2011 р. Загалом було опитано 30 експертів. Експертна вибірка була сконструйована на основі відбору типових представників цільових груп: науковці, правозахисники та експерти з доступу до інформації.

Щодо Галузевого державного архіву МВС, то випадки обмеження в доступі до інформації тут значно частіші, ніж у Галузевому державному архіві СБУ. Так, 40% опитаних відповіли, що стикалися з обмеженнями в доступі до архівної інформації доволі часто, а 60% — дуже часто.

Стосовно Центрального державного архіву вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України) 76,9% експертів відповіли, що рідко стикалися із обмеженнями у доступі до архівної інформації, 15,4% — доволі часто, 7,7 — не дуже часто.

Що стосується ЦДАГО України, то 77,8% опитаних відповіли, що рідко стикалися із обмеженнями в доступі до інформації, 11,1% — доволі часто, 5,6% — не дуже часто, 5,6% — дуже часто.

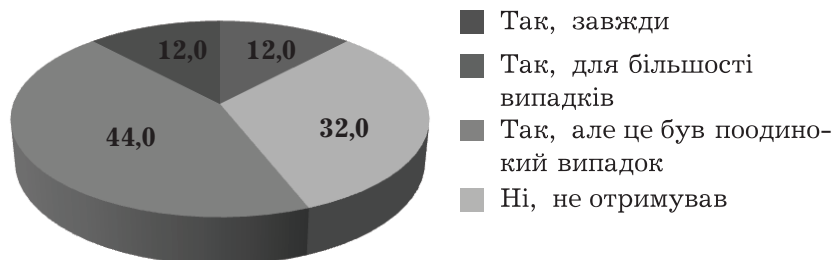
У місцевих державних архівних установах 30,4% експертів зазначили, що рідко стикалися з обмеженнями в доступі до інформації, 30,4% — не дуже часто, 21,7% — доволі часто, 17,4% — дуже часто.

Діаграма 2. Кількість випадків обмеження в доступі до інформації

Як бачимо, найчастіше із випадками в обмеженні доступу до інформації опитані експерти зустрічалися в архівах, які за часів СРСР були зовсім іншими за характером і призначенням соціальними інститутами і, відповідно, виконували інші функції. Це також може свідчити про незавершений процес деінституціоналізації карально-репресивних соціальних інститутів як таких.

Цікаво, що 12% з тих, хто стикався з обмеженнями в доступі до інформації, взагалі не отримували аргументованого пояснення про причини відмови, а 44% опитаних отримували їх лише інколи. Тобто користувачі архівів не тільки не отримують потрібної для них архівної інформації, а ще й не мають змоги дізнатися причину відмови у ненаданні документів.

Діаграма 3. Надання аргументованого пояснення у випадку відмови у доступі до інформації

2. Перепопи в доступі до архівної інформації

Найбільшою перепоною в доступі до архівної інформації більше половини опитаних, а саме 57,1%, називають обмеження в доступі до окремих архівних справ. Іншими перешкодами є невідповідність архівів сучасним нормам роботи (графік роботи, комфортність, наявність довідкового апарату, строки видачі документів). Таку відповідь дали 46,4% опитаних. На думку 32,1% експертів, роботі заважають обмеження в копіюванні документів. 25% вказало на низький рівень професіоналізму працівників архіву, а 14,3% — на бюрократичні перешкоди. На необізнаність громадян щодо їхніх прав на доступ до архівної інформації як на причи-

ну перепон вказало 17,9%, а 10,7% опитаних експертів твердять, що перешкодою в доступі до інформації є недосконалість, двозначність законодавства. Докладно результати опитування з цього питання подано на діаграмі.

Діаграма 4. Проблеми та перепони, які виникають при спробі доступу до архівної інформації

Ці цифри підтверджують те, що архіви не є цілком доступними для дослідників.

3. Умови роботи в архівах

Наявність гарних умов для роботи користувачів в архівах також є показниками їхньої доступності. Окремий блок питань анкети стосувався саме цих показників. Експерти оцінювали умови для роботи за п'ятибальною шкалою, де 1 — найгірша оцінка, а 5 — найкраща. Характеристиками, що виступають індикаторами комфорту та зручності в роботі дослідників в архівах, є такі: час очікування відповіді на запит, можливість користування копіювальною технікою, ноутбуком, описами архіву, компетентність персоналу, обслуговування в цілому.

За результатами опитування, найгірші умови для роботи дослідників створено в ГДА МВС. Найкращі умови з досліджуваних нами архівів створені у ЦДАВО України та ЦДАГО України.

Умови роботи в Галузевому державному архіві МВС були оцінені експертами таким чином. Час очікування відповіді на запит отримав оцінку 1,50, можливість користування копіювальною технікою — 1,00, можливість користування ноутбуком — 2,00, обслуговування в цілому — 1,33, можливість користування описами архіву — 1,33, компетентність персоналу — 1,50. Це найнижчі оцінки за всіма показниками. Така ситуація спричинена тим, що ГДА МВС є одним із найбільш закритих для дослідників архівів. Це ще раз підтверджує те, що в ГДА МВС не відбулась деінституціоналізація його як радянського соціального інституту, на основі якого б почалося становлення сучасного архіву.

Галузевому державному архіву СБУ експерти поставили такі оцінки: час очікування відповіді на запит — 3,77, можливість користування копіювальною технікою — 3,25, можливість користування ноутбуком — 3,53, обслуговування в цілому — 3,86, можливість користування описами архіву — 2,50, компетентність персоналу — 4,09. Варто зауважити, що персонал Галузевого державного архіву СБУ отримав найвищу оцінку і, на думку опитаних експертів, є одним із найбільш зручним для роботи.

ЦДАВО України експерти поставили наступні оцінки: час очікування відповіді на запит — 4,10, можливість користування копіювальною технікою — 2,76, можливість користування ноутбуком — 4,20, обслуговування в цілому — 3,91, можливість користування описами архіву — 4,33, компетентність персоналу — 3,81. Як бачимо, цей архів отримав найвищі оцінки за більшістю показників. Тому можемо зробити висновок, що ЦДАВО України є одним з кращих архівів за умовами роботи для дослідників.

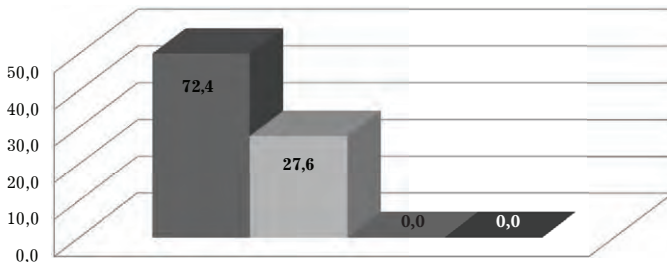
Щодо ЦДАГО України, то цьому архіву експерти поставили такі оцінки: час очікування відповіді на запит — 3,76, можливість користування копіювальною технікою — 2,61, можливість користування ноутбуком — 4,12, обслуговування в цілому — 3,65, можливість користування описами архіву — 4,17, компетентність персоналу — 3,79.

	Обслуговування в цілому	Комплектність персоналу архіву	Можливість користування описами архіву	Очікування відповіді на запит	Можливість користування копіювальною технікою	Можливість користування ноутбуком
ГДА СБУ	3,86	4,09	2,50	3,77	3,25	3,53
ГДА МВС	1,33	1,50	1,33	1,50	1,00	2,00
ЦДАВО України	3,91	3,81	4,33	4,10	2,76	4,20
ЦДАГО України	3,65	3,79	4,17	3,76	2,61	4,12
Місцеві архіви	3,43	3,21	3,61	3,13	2,37	4,04

Таблиця 1. Оцінка умов роботи в архівах

Опитані експерти давали власні рекомендації, як пришвидшити процеси руйнування радянських репресивних соціальних інститутів та становлення замість них нових архівних інститутів.

Переважна більшість опитаних переконана, що вся архівна інформація, створена до 1991 р., повинна бути відкритою: за це висловилося 72,4% опитаних. 27,6% загалом підтримують відкритість архівів, але з незначними обмеженнями. Варто наголосити, що жоден із експертів не обрав відповіді про те, що архівні документи до 1991 р. повинні бути закритими.

- Так, архіви з документами до 1991 р. повинні бути відкритими
- Так, але з незначними обмеженнями
- Так, але тільки інформація загального характеру (яка не була таємною в СРСР)
- Ні, така інформація не повинна бути відкритою

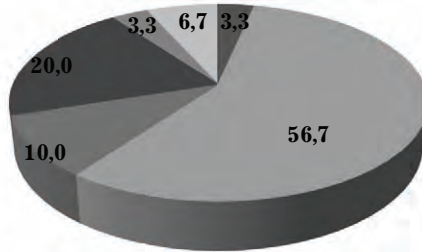
Діаграма 5. Результати відповіді на питання «Чи повинна бути загалом відкрита архівна інформація до 1991 р.?»

Перепони в доступі до окремих архівів можуть бути спричинені тим, що вони знаходяться у підпорядкуванні органів безпеки, а не у віданні цивільної архівної установи. Прикладом може бути архів органів безпеки УРСР, який на сьогодні знаходиться в підпорядкуванні Служби безпеки України. Це є свідченням не тільки незавершеності процесів деінституціоналізації старих радянських соціальних інститутів, а й дисфункціональності нових. Згідно з Законом України «Про Службу безпеки України», СБУ повинна виконувати функції захисту державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного, науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян, від розвідувальної-підривної діяльності іноземних спецслужб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України. Сьогодні ж ця інституція водночас виконує функції архівних інститутів, які повинні надавати максимальний доступ до інформації, яка в них зберігається.

56,7% опитаних експертів вважають оптимальним варіантом створення на базі архіву органів безпеки УРСР, який зараз знаходиться в підпорядкуванні СБУ, окремої державної архівної установи. 20% опитаних вважають, що цей архів має бути переданий в Інститут національної пам'яті, 10% експертів переконані, що цей архів має бути підпорядкований одній з центральних архівних установ.

Наведені результати свідчать, що в Україні ще не завершилися процеси інституціоналізації архівів, які містять документи про злочини та репресії тоталітарного минулого. Вони мали б пройти цей процес та замінити репресивні інститути. Результати експертного опитування свідчать, що у інституційному просторі водночас діють як залишки старих репресивних інститутів, так і нові, ще не до кінця інституціоналізовані архівні інститути. Це підтверджує тезу Є. Головахи та Н. Паніної про феномен подвійної інституціоналізації у сучасному українському суспільстві. Прикладами та-

кого стану справ є Галузевий державний архів СБУ та Галузевий державний архів МВС, що містять документи про злочини та репресії у ССРСР. Обидва архіви є малодоступними для користувачів.

- Архів повинен і надалі залишатися в підпорядкуванні СБУ
- Архів має бути виокремлений в окрему центральну державну архівну установу
- Архів має бути в підпорядкуванні однієї з центральних державних архівних установ
- Архів має бути переданий в Інститут національної пам'яті
- Важко сказати
- Інше

Діаграма 6. Оптимальний варіант підпорядкування архіву органів безпеки УРСР, який зараз знаходиться в підпорядкуванні СБУ

Результати опитування дозволяють твердити про реінституціо-налізацію репресивних інститутів, а не їх деінституціоналізацію. Галузевий державний архів МВС є одним із найбільш закритих, тобто виконує функцію не архівного інституту, а швидше репресивного, на основі якого він сформувався.

Децю інша ситуація з Центральним державним архівом громадських об'єднань України та Центральним державним архівом вищих органів влади та управління України. Ці архіви успішно пройшли процеси реінституціоналізації. За часів ССРСР ці інституції також були архівними установами, перший був Центральним партійним архівом, а інший Центральним державним архівом Жовтневої революції, вищих органів влади та управління УРСР (раніше Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного будівництва УРСР). Тобто вже з самого початку створення ці соціальні інститути були покликані зберігати документи та надавати інформацію для користувачів. Після розпаду ССРСР ці архіви перебрали фонди попередніх інституцій, але змі-

нили підхід у своїй роботі, відповідаючи на нову суспільну потребу доступу до раніше закритих матеріалів.

Незавершеність процесів інституціоналізації архівних інститутів, які містять документи про радянські злочини та репресії, означає, що досі існують перепони при доступі до документів з історії ХХ століття. Замість того, щоб інформація про конкретні злочини радянського тоталітарного режиму стала доступною широкому колу громадян, вона досі приховується.

Приховування інформації про злочини проти людяності не практикується в демократичних країнах. Тому необхідно змінити ситуацію, яка склалася в Україні, з обмеженням в доступі до історичних документів. Насамперед, потрібно завершити процес деінституціоналізації репресивних інститутів, тобто повністю ліквідувати історичні архівні підрозділи в архівах СБУ, МВС, Служби зовнішньої розвідки, залишивши у віданні силових структур лише їхні власні архіви, які утворилися після проголошення незалежності України. Документи, які знаходяться у віданні цих інституцій, потрібно передати в окрему новостворену архівну установу або у вже існуючу, але таку, що успішно пройшла процеси реінституціоналізації. Для швидкої інституціоналізації архівних установ, що покликані надавати вільний доступ до архівів колишньої репресивної системи, на нашу думку, необхідно розробити та прийняти спеціальний нормативний акт, який законодавчо закріпить їхні основні функції та легітимізує поточні практики.